

כישלון ביוני והצלחה באוקטובר

השפעת המודיעין על מהלכי מבצע "ברברוסה"

היטלר בתדרוך עם קבוצת גנרלים גרמנים | כ"ב 31
ביולי 1940 אמר היטלר לגנרלים שלו: "לאחר
השמדתה של רוסיה תתנפץ תקוותה האחרונה של
בריטניה. גרמניה תהיה שליטת אירופה והבלקן...
אם נפתח במערכה במאי 1941, עומדים לרשותנו
חמישה חודשים להשלים את המלאכה"

פרופ' אורי בר-יוסף

פרופ' במחלקה ליחסים בין-
לאומיים בבית הספר למדע
המדינה באוניברסיטת חיפה

יעקב פלקוב

דוקטורנט באוניברסיטת
תל-אביב

סטלין קיבל שפע של התרעות על כוונת הגרמנים לפלוש לארצו ביוני 1941 - והתעלם מהן. באוקטובר 1941 הוא קיבל מידע מדויק על כך שיפן אינה עומדת לתקוף אותו במזרח הרחוק וניצל את המידע הזה כדי לתגבר את חזית מוסקבה ביחידות מהמזרח הרחוק ולהנחיל תבוסה קשה ראשונה לגרמנים. המסקנה - שאותה נאלצה גם ישראל ללמוד על בשרה ב־1973 - היא שהמודיעין המעולה ביותר הוא חסר ערך אם אין עושים בו שימוש

מבוא

"תתנפץ תקוותה האחרונה של בריטניה. גרמניה תהיה שליטת אירופה והבלקן... אם נפתח במערכה במאי 1941, עומדים לרשותנו חמישה חודשים להשלים את המלאכה"². ההיגיון הזה, שלפיו האמצעי לחיסול האיום של בריטניה עובר דרך השמדת בריה"מ, היה מנוגד להיגיון המסורתי יותר שקבע כי גרמניה לא תפתח במלחמה במזרח לפני שתכניע את בריטניה במערב. בסתירה הזאת היה נעוץ חלק מהכשל הסובייטי לעמוד על כוונות גרמניה.

היטלר הורה להכין תוכנית מבצעית לכיבוש בריה"מ בתחילת יולי 1940, מיד לאחר נפילת צרפת. חודש מאוחר יותר התגבש הקונספט המרכזי של ההתקפה, ותאריך היעד שלה נקבע לאביב 1941. ב־18 בדצמבר חתם היטלר על פקודת המלחמה מספר 21 שבה נקבע גם שם המבצע - "ברברוסה"³. בפרק הזמן שבין אוקטובר 1940 ליוני 1941 גדל מספר הדיוויזיות הגרמניות במזרח מ־17 ל־146. במקביל עשו הגרמנים סדרת הכנות הכרחיות נוספות למלחמה, ובהן בניית שדות תעופה בסמוך לקו החזית, סלילת דרכים שיוכלו להכיל את עשרות אלפי כלי הרכב הממונעים שעמדו להשתתף במערכה ובניית מחנות לשבויי מלחמה רוסים.

הרחק מקווי החזית הדפיסו הגרמנים מפות רבות של בריה"מ בגרמנית ושיחונים בגרמנית וברוסית לשימוש צבא הכיבוש. נוסף על כך, ככל שהתקרב מועד המתקפה, גדלה התדירות של טיסות הסיוור שקיימו מטוסי חיל האוויר הגרמני מעל בריה"מ: הם עשו קרוב ל־200 טיסות בעומק השטח בחודשיים שלפני המלחמה, ובמקביל ערכו גם סיוורים קרקעיים.

ערב המבצע מנה הכוח התוקף יותר משלושה מיליון חיילים (160 דיוויזיות כולל 14 דיוויזיות רומניות ופיניות), יותר מ־2,000 מטוסי קרב ו־3,350 טנקים.

למתכנני המלחמה הגרמנים היה ברור מלכתחילה שלא ניתן להסתיר היערכות בממדים כאלה. אבל גם הם לא העריכו כראוי את כושר האיסוף של ארגוני המודיעין הסובייטיים - הנקו"ד והמודיעין הצבאי (RU). ב־1941 היה הנקו"ד אחראי, בין השאר, למודיעין החוץ, לריגול הנגדי, למשטרה הרגילה, למשמר הגבול ולגולאגים - מערך מחנות הריכוז של המדינה. המודיעין הצבאי הסובייטי היה כפוף למטכ"ל של הצבא האדום והיה אחראי לאיסוף מודיעין אסטרטגי ומודיעין שדה. בפברואר 1942, בעקבות רפורמה מקיפה שנערכה במערך המודיעין הצבאי של בריה"מ, שונה שמו מ־RU ל־GRU.⁴

המלחמה בין גרמניה הנאצית לבריה"מ - המלחמה הגדולה והיקרה ביותר בהיסטוריה - החלה ביוני 1941 עם הפלישה של צבא גרמניה (הוורמאכט) לבריה"מ והסתיימה במאי 1945 עם נפילת ברלין לידי הצבא האדום. מהלכה ותוצאותיה הושפעו במידה לא מעטה מהצלחתם של ארגוני המודיעין של שתי המדינות לעמוד על הכוונות ועל היכולות של היריב ומהנכונות של מנהיגיהן, סטלין והיטלר, לפעול על פי המודיעין שעמד לרשותם. עניינו של המאמר הזה הוא בהשפעת המודיעין על שניים ממהלכיה המרכזיים של המלחמה בחודשיה הראשונים: הכישלון של הסובייטים להתכונן כראוי לקראת הפלישה הגרמנית שהחלה בשחר 22 ביוני (מבצע "ברברוסה") - כישלון שתרם משמעותית לתבוסה האדירה שנחל הצבא האדום בחודשי המלחמה הראשונים - וההצלחה של הסובייטים, באמצעות מקורות מודיעין איכותיים, לעמוד על כוונתה של יפן לתקוף את ארה"ב בזירת האוקיינוס השקט ולא את בריה"מ. ההצלחה הזאת נוצלה כדי לתגבר את ההגנה על מוסקבה באמצעות יחידות צבא מסיביר ומהמזרח הרחוק הסובייטי - מהלך שמנע את נפילת הבירה לידי הגרמנים פחות מחמישה חודשים לאחר פתיחת המלחמה.

חלקו הראשון של המאמר מתאר את הרקע למבצע "ברברוסה", את תמונת המודיעין שעמדה לרשות הצמרת הסובייטית ערב פתיחתו ואת השתלשלות הדברים שהביאה לכך שההתרעות המדויקות לא הביאו להבנה שעומדת לפרוץ מלחמה. חלקו השני של המאמר מתאר את תרומת המודיעין להערכת המצב שגיבש סטלין באוקטובר 1941 ושבעקבותיה החליט להעביר כוחות צבא משמעותיים מהמזרח להגנת מוסקבה.

"ברברוסה" - הרקע

אף שהסיוט האסטרטגי של גרמניה מסוף המאה ה־19 היה מלחמה בשתי חזיתות, נפילתה המהירה של צרפת במאי־יוני 1940 הביאה את היטלר להורות לצבאו להתכונן לפלישה לבריה"מ עוד לפני הכניעת בריטניה. אין ספק שהמניע של היטלר היה שאיפתו האובססיבית להשמיד את האויב הבולשביקי - יעד שאותו הגדיר כבר בתחילת דרכו "משימתו הלאומית של העם הגרמני"¹.

אבל במהלך הגרמני היוזם היה גם היגיון אסטרטגי מסוים: "לאחר השמדתה של רוסיה" כך אמר היטלר לגנרלים שלו ב־31 ביולי 1940,

הגרמנים. אינדיקציה נוספת הייתה המספר הרב של השיחונים ברוסית (עם תרגום לגרמנית) שהודפסו לקראת המלחמה ואשר באמצעותם אמורים היו החיילים הגרמנים לתקשר עם האוכלוסייה המקומית בשטחים שיכבשו.⁸

החל מספטמבר 1939 ערכו הגרמנים טיסות סיור בתוך בריה"מ. בסך הכול נערכו 324 טיסות, וככל שהתקרב מועד המתקפה, כך גדל מספרן. בין 19 באפריל ל-19 ביוני נערכו 180 טיסות לעומק של 100 ק"מ ויותר; ב-19 וב-20 ביוני נערכו 47 טיסות. הסובייטים עקבו אחריהן מקרוב, ובמקרים רבים יירטו מטוסי קרב סובייטיים את המטוסים הגרמניים, אבל בפקודת סטלין הם לא הופלו. זו הייתה, כנראה, ההחלטה הגרועה ביותר של סטלין בחודשים שלפני המלחמה.⁹ אינדיקציות נוספות הגיעו בשבועות האחרונים לפני הפלישה מהאזנות שבוצעו באמצעות מיקרופונים שהוטמנו בבנייני השגרירויות וכן בבתיים של דיפלומטים מגרמניה, מאיטליה, מבריטניה, מהונגריה ומרומניה ואשר הצביעו על הכנות לפינוי הסגל הדיפלומטי עקב הפלישה הגרמנית המתקרבת. לכך נוספו אינדיקציות של הרגע האחרון: אוניות גרמניות שעזבו במפתיע את הנמלים הסובייטיים החל מ-17 ביוני ושריפת מסמכים בשגרירות גרמניה במוסקבה.¹⁰

התרעות על הכוונות

הטיהורים של סטלין אומנם פגעו קשות ביכולת האיסוף של הנקוד"ד ושל המודיעין הצבאי, אך למרות זאת עלה בידיהם להשיג החל מיוני 1940, שנה לפני "ברברוסה", שפע של מידע שהצביע על כוונת גרמניה לתקוף את בריה"מ. כך, למשל, מסרו כבר בקיץ 1940 שני מקורות גרמניים שונים - נציג בנספחות המסחרית בשגרירות גרמניה במוסקבה ופקיד במחלקת ההסברה במשרד החוץ בברלין - על כוונת גרמניה לפתוח במתקפת פתע במזרח. מקורות בממסד הביטחוני של בריטניה מסרו בינואר 1941, בין השאר על בסיס חומר "אולטרה", על ההחלטה לבטל את הפלישה לבריטניה - מה שהפך את בריה"מ ליעד הבא של גרמניה. ההתרעות הפכו להרבה יותר קונקרטיים ומדויקים ככל שהתקרב מועד הפלישה. בין מקורות הדיווח הבולטים היו:

- ריכרד זורגה, שהיה המקור הבכיר ביותר של המודיעין הצבאי הסובייטי במזרח הרחוק. זורגה, כתב גרמני של העיתון "פרנקפורטר אלגמיינה" ביפן, היה בן בית בשגרירות גרמניה בטוקיו וידידו הקרוב של השגריר אויגן אוט, הוכיח את יכולתו כאשר ב-1938, לפני העימות בין הסובייטים ליפנים במנצ'וריה, העביר מידע שאיפשר לסובייטים לשפר את מוכנותם ולנצח בלחימה. ב-5 במאי 1941 הוא שלח למוסקבה את העתק המברק משר החוץ של גרמניה לשגריר בטוקיו אשר בו נמסר שהמתקפה הגרמנית על בריה"מ תתחיל באמצע יוני. ב-13 ביוני דיווח זורגה ש-150 דיוויזיות גרמניות יתקפו את בריה"מ ב-22 ביוני.
- קצין מודיעין במיניסטריון התעופה הגרמני (כינויו המבצעי היה "סטרשינה") דיווח בתחילת מאי שההתקפה על בריה"מ היא כבר עובדה מוגמרת והזהיר ב-17 ביוני שכל ההכנות הגרמניות נשלמו ושהמתקפה צפויה להיפתח בכל רגע.
- מרכיבים ברשת "התזמורת האדומה" - שבראשם עמד לאופולד טרפּר ואשר היו בעלי מקורות רבים בתוך גרמניה (ובכללם

שירותי המודיעין של בריה"מ עברו בשנים 1937-1938 - בדומה לצבא האדום - מסכת טיהורים קשה שבה חוסל חלק ניכר מהקצונה הבכירה והאיכותית שלהם. מרבית שלוחותיהם שפעלו מחוץ לגבולות בריה"מ - בחסות הנציגויות הרשמיות ומחוצה להן - איבדו את ראשיהן, ה"רִיִּדְנִיטִים". רבים מהם נקראו לחזור למוסקבה ושם הוצאו להורג בחשד (לרוב חסר כל בסיס) לבגידה. לכך היה אפקט כפול: הן צמצום כושר הפעולה של הארגון בחו"ל והן גיבוש דפוס פעולה שלפיו לא האמת היא העיקר אלא הצורך להשביע את רצון הממונים. ואלה - הממונים - דרשו לקבל מודיעין שתמך בתיאוריות הקונספירציה של ההנהגה.⁵ כך, למשל, דיווח ה"רִיִּדְנִיט" של שלוחת הנקוד"ד בהלסינקי לפני תחילת המתקפה הסובייטית על פינלנד בדיוק את מה שסטלין רצה לשמוע: "במקרה של מלחמה הפינים יתמוטטו במהירות, כמו הפולנים, והמעמד העובד יתמוך במשטר קומוניסטי".⁶

"ברברוסה": המידע שנאסף

חרף הטיהורים שעברו בשנים שלפני המלחמה הצליחו שירותי המודיעין הסובייטיים, ובעיקר המודיעין הצבאי, לייצר בחודשים שקדמו לפלישה תמונה מדויקת של ההכנות שעושים הגרמנים לקראת המתקפה ועל כוונתם לבצע. בדצמבר 1940, שבוע לאחר

חרף הטיהורים שעברו בשנים שלפני המלחמה הצליחו שירותי המודיעין הסובייטיים לייצר בחודשים שקדמו לפלישה תמונה מדויקת של ההכנות שעושים הגרמנים לקראת המתקפה ועל כוונתם לבצע

שהיטלר חתם על פקודת מבצע 21, קיבלו הסובייטים, באמצעות מכתב אנונימי, את עיקריה של פקודת המבצע הגרמנית. מאותו השלב ואילך הצטברו במוסקבה כמויות הולכות וגדלות של מידע איכותי על כל היבטיו של המבצע המתקרב. המחקר הקלסי בתחום, שהתפרסם לפני קרוב ל-40 שנה, מנה 84 התרעות קונקרטיים.⁷ מהחומר שהפך לזמין לאחר קריסת בריה"מ ברור שמספר ההתרעות היה גדול הרבה יותר. להלן יצינו רק כמה מהן:

סימנים מעידים

שירותי המודיעין הסובייטיים אספו כמות עצומה של סימנים מעידים למתקפה הגרמנית המתקרבת. גורם איסוף של הנקוד"ד, שבמקור נועד להילחם במעשי חבלה ברשת מסילות הברזל בבריה"מ, הרחיב לאחר פרוץ המלחמה ב-1939 את פעילותו גם לפולין ולגרמניה ודיווח באופן שוטף, החל מסוף יולי 1940, על תנועת הרכבות שהובילה את יחידות הוורמאכט למזרח. במסגרת הדיווחים האלה הוא מסר גם על העברת כמויות גדולות של ציוד גישור (סימן ברור לכוונות התקפיות) ועל בניית שדות תעופה בסמוך לקו הגבול. דיווחים מפורטים על היערכות הוורמאכט הגיעו גם מיחידות משמר הגבול של הנקוד"ד שהפעילו סוכנים בעומק שטחי היערכות של

חיילי הצבא האדום במצעד, 7 בנובמבר 1941. מהכיכר האדומה צעדו החיילים הישר לחזית | האמריקנים שפיענחו את התעבורה הדיפלומטית של היפנים, העבירו למוסקבה מידע על ההכנות של גרמניה למלחמה

המודיעין של ממשלת וישי הצרפתית. ההתרעות האלה הועברו בחלקן ישירות למוסקבה, ואחרות באמצעות הבריטים או האמריקנים. את מספר ההתרעות הגדול ביותר העבירו הבריטים. חלק מהן בא ממקורות אנוש בארצות הכבושות וחלק אחר ממקורות "אולטרה". ב-13 באפריל העביר צ'רצ'יל לסטלין באמצעות שגריר בריטניה במוסקבה סטפורד קריפס אזהרה שהתבססה על "אולטרה". צ'רצ'יל הסתיר את מקור המידע והגדירו "מידע בטוח שהושג מאחד מסוכנינו הנאמנים ביותר". התרעות נוספות הועברו ישירות לשגרירות הסובייטית בלונדון. האחרונה שבהן הועברה לשגריר איוון מאיסקי ב-21 ביוני, ובה נאמר שההתקפה צפויה להיפתח למחרת.

"ברברוסה": כישלון ההתרעה ומקורותיה

חרף כל המידע המצוין שהצביע באופן חד-משמעי על כך שגרמניה תפתח במתקפה ענקית על בריה"מ ב-22 ביוני, היה הצבא האדום בלתי מוכן לחלוטין למלחמה כאשר זו פרצה. ההסבר לאי-המוכנות הזאת נעוץ בשני גורמים עיקריים:

1. הקונספציה של סטלין, שהאמין אפילו בשעות הראשונות של ההתקפה שגרמניה תימנע מפתחת חזית במזרח כל עוד לא סיימה את המלחמה במערב.
2. שלטון העריצות של סטלין שמנע כל דיון באפשרות שהקונספציה שלפיה פעל היא מוטעית.

אף שהיה היגיון אסטרטגי רב בקונספציה של סטלין (העובדה היא שבסופו של דבר אכן הובס היטלר כיוון שניהל מלחמה בשתי חזיתות), סביר להניח שלדבקותו בה היו סיבות נוספות. אחת החשובות שבהן הייתה הכרתו בחולשת הצבא האדום - חולשה שנחשפה במלוא חומרתה במהלך מלחמת החורף נגד פינלנד (1939-1940) ואשר נבעה במידה רבה מהטיהורים המסיביים בקרב הקצונה הבכירה,

במטכ"ל, בחיל האוויר ובמשרד החוץ) - דיווחו הן על ההכנות של הגרמנים והן על תוכניות הפלישה. יום לפני המתקפה התריע טרפר בפני מפעיליו במוסקבה שהמתקפה תיפתח למחרת.

- הרשת של אלכסנדר ק'אדו בשווייץ, ששימשה, בין היתר, צינור של המודיעין השווייצרי להעברת התרעות לבריה"מ, מסרה דיווחים שוטפים על התקדמות ההכנות למתקפה. בשבוע השני של יוני העבירה הרשת התרעה - שהתבססה על מקורות של המודיעין השווייצרי במטכ"ל הגרמני - ולפיה תתחיל המלחמה ב-22 ביוני.
- החפרפרות הסובייטיות באנגליה ("החמישייה של קיימברידג"), אשר התברגו בעמדות חשובות במסד הביטחוני שם, מסרו גם כן כמה התרעות. ג'ון קרנקרוס, אחד החברים בחמישייה, ששימש מזכירו האישי של לורד הנקלי, שהיה חבר בממשלת צ'רצ'יל, העביר הערכות מודיעין בריטיות שמהן עלה כי גרמניה ויתרה על כוונתה לפלוש לבריטניה, אף כי ריכוזי הכוחות שלה במזרח אינם מכוונים בהכרח כדי לתקוף את בריה"מ. דיווחים דומים הגיעו מחפרפרת נוספת, אנטוני בלאנט, ששירת ב-MI5, שירות הביטחון הבריטי.

התרעות ממקורות זרים

בשבועות שלפני המלחמה קיבלו הסובייטים התרעות מגורמי מודיעין שונים שהשיגו מידע על כוונת הגרמנים לתקוף. האמריקנים, שפיענחו את התעבורה הדיפלומטית של היפנים, העבירו למוסקבה בהזדמנויות שונות מידע על ההכנות של גרמניה למלחמה. התרעות נוספות הועברו מהמודיעין של המחתרת הפולנית, מהמודיעין של שוודיה, משירות המודיעין של הממשלה הצ'כית בגולה, מגולים רוסים ואוקראינים באירופה, מהמחתרת הרומנית האנטי-פשיסטית, משירותי המודיעין של סין הלאומנית, ממפקד המחתרת ביוגוסלביה, טיטו, ומגורמי

תותחים סובייטיים שנפלו שלל בידי הגרמנים עם פתיחת מבצע "ברברוסה" | בתנאים רגילים היה שפע המידע המודיעיני על המתקפה הגרמנית המתקרבת יכול להביא לערעור האמון בקונספציה השלטת גם אם המנהיג דבק בה בצורה עיקשת

המנהיג דבק בה בצורה עיקשת. אבל התנאים שבהם פעלו יועציו הקרובים של סטלין היו רחוקים מלהיות רגילים. סטלין סבל מפרנויה קשה שגרמה לו לחסל באופן שיטתי את כל מי שהעז לחלוק עליו - אפילו בצורה זהירה. התוצאה הייתה שסטלין הוקף באומרי הן שבאופן שיטתי חיזקו את אמונתו - שממילא הייתה חזקה - שהיטלר לא יתקוף במזרח כל עוד לא סיים את המלחמה במערב.

שר ההגנה טימושנקו והרמטכ"ל ז'וקוב העזו בימים האחרונים שלפני "ברברוסה" לדרוש התכוננות למלחמה, אבל דרישתם נדחתה. סטלין וחבריו להנהגה גדלו במחתרת הבולשביקית, שבה רבים (כולל סטלין עצמו) היו סוכנים כפולים ומשולשים, ולכן הם למדו מתחילת דרכם לחשוד בכל מודיעין. לכן היה להם קל לבטל דיווחים של סוכנים שהעידו על מלחמה מתקרבת.¹³ במקביל, שר הפנים לברנטי בריה, חנפן ידוע שהיה אחראי לנקוד"ד ובתוקף כך גם למחלקת מודיעין החוץ של הארגון, וגנרל פיליפ גוליקוב, ראש המודיעין הצבאי, שהיה בעל כישורים פוליטיים שעלו בהרבה על כישוריו המקצועיים, עשו כל מאמץ כדי להוכיח לסטלין את נאמנותם לו באמצעות הספקת מודיעין שישביע את רצונו - ממש עד הרגע האחרון.

בעבור בריה, ששני קודמיו בראשות הנקוד"ד - גנריך יגודה וניקולאי ז'וב - חוסלו במצוות סטלין, שמירת מעמדו הייתה שיקול חשוב הרבה יותר מאשר הספקת מודיעין מדויק.¹⁴ לכן הוא הטיל באופן שיטתי ספק בכל פיסת מידע על המלחמה המתקרבת. כך, למשל, כאשר אחד המקורות של הנקוד"ד הזהיר באוקטובר 1940 מפני כוונת גרמניה לתקוף בתחילת 1941, הבטיח בריה לסטלין שיגרור את המקור למוסקבה ויזרוק אותו לכלא באשמת "דיסאינפורמציה" - הפצת מידע כוזב מתוך כוונת זדון. שלושה ימים לפני הפלישה, כאשר קצין בגסטפו - שהיה מבכירי המקורות הסובייטיים בגרמניה ואשר זכה להערכתו האישית של בריה - הזהיר שמלחמה תפרוץ ב-22 ביוני,

בעיקר בשנים 1937-1938. מאביב 1940 הוחל בבנייה מחדש של שורות הקצונה, וחלק מהפיקוד הבכיר שהוביל את הצבא הסובייטי לניצחון במלחמה נגד הנאצים שוחרר מהגולאגים וחזר לשירות. במקביל הואצו ההכנות לקראת עימות עם גרמניה הנאצית. אבל סטלין היה מודע לכך שהצבא לא יהיה מוכן למלחמה לפני אביב 1942, ולכן חתר בכל כוחו להימנע מכל מהלך שהיה עלול להביא למלחמה מוקדם יותר. הביטוי האופרטיבי המשמעותי ביותר של הלך המחשבה הזה היה הוראתו לאנשי הצבא להימנע בכל מחיר מאיזשהו צעד שהגרמנים עלולים לראות בו פרובוקציה. לכן הוא אסר לירות על מטוסים גרמניים שערכו טיסות סיור בעומק בריה"מ ודחה את דרישותיהם התקיפות של שר ההגנה סמיון טימושנקו ושל הרמטכ"ל גיאורגי ז'וקוב ערב המתקפה הגרמנית להעלות את דרגת הכוונות של הצבא. יתרה מזאת, בצעד חריג ביותר גם הוסתרו מאנשי הצבא רבות מההתרעות שהעבירו מקורות האנוש של המודיעין הסובייטי.¹¹

הגרמנים, שהיו מודעים לקונספציה של סטלין, חיזקו אותה, בין השאר במכתבים שכתב היטלר לסטלין ובהם הסביר שמקור הידיעות על כוונת גרמניה לתקוף את בריה"מ הוא במודיעין הבריטי שמנסה להביא למלחמה ביניהן כדי לחלץ את בריטניה מהמצוקה הקשה שבה היא נמצאת. נכונותו של סטלין להאמין להיטלר היא אירוניה היסטורית, שכן - כפי שקבע הסופר וההיסטוריון אלכסנדר סולז'ניצין - סטלין, שלא בטח באף אחד, שם למעשה את מבטחו בהיטלר. לנטייה הזאת תרמו לא רק החשש ממלחמה ב-1941 אלא גם דיווחי מודיעין כמו אלה של חלק מרשת "החפרפרות" של קיימברידג', שמסרו כי המודיעין הבריטי אכן מפיץ שמועות על מלחמה מתקרבת בין בריה"מ לגרמניה.¹²

בתנאים רגילים היה שפע המידע המודיעיני על המתקפה הגרמנית המתקרבת יכול להביא לערעור האמון בקונספציה השלטת גם אם

העריך שר הפנים שהדיווח הוא "חסר שחר ופרובוקטיבי". יום לפני הפלישה דרש בריה להחזיר את שגריר בריה"מ בברלין ולהענישו משום ש"הוא ממשיך להפציץ אותי בדיסאינפורמציה על ההכנות כביכול של גרמניה לתקוף את בריה"מ"¹⁵. באותה ההזדמנות הוא הצהיר חגיגית בפני סטלין: "אנשי ואני, יוסיף ויסרינוביץ', זוכרים היטב את החיזוי הנבון שלך: היטלר לא יתקוף ב-1941"¹⁶.

גנרל גוליקוב החליף ביולי 1940 את גנרל איוון פרוסקורוב, טייס מצטיין שעמד על דעתו מול סטלין ובשל כך פוטר ולאחר הפלישה הגרמנית הוצא להורג. בתוקף היותו ראש המודיעין הצבאי היה גוליקוב אחראי לגוף המחקר היחיד במודיעין הסובייטי. סטלין נועד איתו בנוגע להתרעות המלחמה יותר מאשר עם כל גורם אחר.¹⁷ בפגישות האלה הוטרד ראש המודיעין הצבאי יותר מכול מהאפשרות שתיווצר סתירה בין הערכות המנהיג לתוצרים של מחלקת המחקר בארגונו, שהייתה אמורה לספק הערכות אינטגרטיביות. לכן בתום הפגישות נהג להיוועד עם ראש מחלקת המחקר שלו ולוודא שהוא יודע מה חושב המנהיג.¹⁸

בדומה לבריה, אף כי בלשון פחות בוטה, פסל גוליקוב בצורה שיטתית התרעות ממקורות אנוש שהצביעו על מלחמה מתקרבת וטען שמדובר ב"דיסאינפורמציה". לכן המודיעין הצבאי לא הפיץ חלק

הפתעת הרוסים מעצם הפלישה הגרמנית ויתרונם האופרטיבי-טקטי הבולט של הכוחות הפולשים הם שגרמו לכך ששלב הפתיחה של מבצע "ברברוסה" היה הצלחה מזהירה של הגרמנים

ניכר מההתרעות, כולל ממקורות מעולים כמו ריכרד זורגה, ולעומת זאת נתן משקל יתר - הן בתפוצה והן בהערכה משוקללת - לידיעות ולהערכות מרגיעות שלפיהן גרמניה לא תפתח במלחמה נגד בריה"מ לפני שתכבוש את בריטניה או תגיע לשלום עימה.¹⁹ גוליקוב עשה כל זאת בצורה מודעת. 20 שנה לאחר תום המלחמה הוא אמר בריאיון לעיתון סובייטי: "אני מודה שסילפתי מודיעין כדי להשביע את רצונו של סטלין כיוון שפחדתי ממנו".²⁰ התוצאה הייתה קטסטרופה צבאית.

מצבה האסטרטגי-צבאי של בריה"מ בין "ברברוסה" לקרב על מוסקבה

הפתעת הרוסים מעצם הפלישה הגרמנית ויתרונם האופרטיבי-טקטי הבולט של הכוחות הפולשים הם שגרמו לכך ששלב הפתיחה של מבצע "ברברוסה" היה הצלחה מזהירה של הגרמנים. "לא נסוגונו, אלא פשוט נסנו על נפשנו עד מוסקבה", הודו בדיעבד חיילים רוסים, ניצולי הקרבות הראשונים עם הוורמאכט.²¹ בתום שלושת חודשי הלחימה הראשונים החזיקו הכובשים בשטחים סובייטיים עצומים - מחבל קְּרְלִיה וּאֶסְטוֹנִיה בצפון ועד חצי האי קרים ורוסטוב בדרום, ומהקו וילנה - לבוב - קישינב במערב ועד הקו מוסקבה - קורסק - חרקוב במזרח. מרכזי התעשייה והחקלאות העיקריים של בריה"מ

היו בשטחים האלה שנכבשו.

בשבוע האחרון של ספטמבר 1941, עת עסקו סטלין וחברי הפיקוד הצבאי העליון שהקים, הסטווקה, בניסיון לפרוץ את המצור המתהדק סביב לנינגרד ובארגון ההגנה על אודסה, דיווחו שני שירותי הביון הסובייטיים - הנקו"ד והמודיעין הצבאי - על היערכות הגרמנים להסתערות אחרונה, מכרעת, על מוסקבה.²² מידע שהתקבל מגרמניה, מיחידות מודיעין השדה בחזית ומחוליות המודיעין שחדרו לעורף האופרטיבי של האויב הצביע בבירור על כך שהוורמאכט מרכז בגזרה המרכזית של החזית כוח מהלומה המונה קרוב ל-80 דיוויזיות ובהן כמיליון קצינים וחיילים.²³

כעבור ימים אחדים, ב-30 בספטמבר, החלו הכוחות הגרמניים לנוע לעבר בירת בריה"מ ובתחילת אוקטובר כבר עסקו בכיבוש ערי הלוויין שלה - אורל, בריאנסק, קלוגה - במרחק של עשרות קילומטרים בלבד מהקרמלין. היה זה ראשיתו של הקרב על מוסקבה שנמשך עד שלהי אפריל 1942 ושהסתיים בניצחון גדול של הצבא האדום. על עוצמת המערכה מעידים מספרי האבדות: שני הצדדים איבדו יחדיו כ-2.5 מיליון קצינים וחיילים (הרוגים, פצועים, שבויים ונעדרים).

אולם במחצית הראשונה של סתיו 1941 נראו עדיין סיכויי ההתאוששות של הצבא האדום קלושים ביותר. הוורמאכט סגר על מוסקבה משלושה כיוונים ונערך לכיבוש העיר, שאמור היה - כך האמין היטלר - לשים קץ לשלטון הבולשביקי של רוסיה ולהביא לסיום המוצלח של ה"פֶּלְדְּצוּג אִים אוֹסְטֶן", המערכה במזרח.²⁴

כבר ביום שבו התקבלה ההתרעה המודיעינית על ריכוז כוחות האויב לקראת המתקפה על מוסקבה ידע סטלין שכוח המגן שיוכל להציב מול האיום הזה אינו כשיר למשימה. יחידות הצבא האדום שניצבו מול קבוצת הארמיות מרכז הגרמנית סבלו מנחיתות מספרית, ממחסור חמור באמצעי לחימה ובתחמושת וכן מתשישות פיזית וממוראל נמוך, שכן רבים מהקצינים ומהחיילים חדלו להאמין ביכולתם לבלום את המתקפה הגרמנית. יתר על כן, לרשות הסטווקה לא עמדה עתודה אסטרטגית מוכנה שבאמצעותה ניתן היה להחליף באופן מיידי את הכוחות שהלכו ונשחקו בחזית.²⁵

נוכח המציאות העגומה הזאת נקט סטלין אסטרטגיית בלימה שאחד ממרכיבי היסוד שלה היה העתקת הכוחות הרוסיים הפרוסיים בסיביר ובמזרח הרחוק הסובייטי לחזית שבקרבת מוסקבה. הכוחות האלה היו מצוידים היטב ללחימה בתנאי חורף והפגינו את כושרם הקרבי הגבוה בעימותים המזוינים בין בריה"מ ליפן בשנים 1938-1939. אחדות מהדיוויזיות הסיביריות כבר הועברו מערבה זמן קצר לאחר הפלישה הגרמנית,²⁶ אך בהמשך הופסקה העברת הכוחות מהמזרח, שכן ההנהגה במוסקבה חששה מפני האפשרות שטוקיו תיענה להפצרותיה של ברלין למלא את חלקה בהסכם לשיתוף פעולה צבאי ביניהן ותתקוף את בריה"מ מכיוון מזרח באמצעות חיל המשלוח של הצבא הקיסרי היפני, צבא קוואנטונג.²⁷ הכוח הזה היה פרוס באותה העת במנצ'וריה, בקוריאה ובחלקו הדרומי של חצי האי סחלין ומנה כמיליון לוחמים. מפקדיו הבכירים היו להוטים להכות ברוסים הן כדי לנקום את מפלות העבר והן כדי למלא את חובתה של יפן כלפי גרמניה.²⁸

אומנם עד סוף ספטמבר 1941 לא תורגמה הלהיטות הזאת למהלך

שני המערכים האמורים מרמה מסוימת של נגישות ליעדי איסוף זרים, גרמניים ואחרים. זאת הן הודות לייטות תשדורות ולפענוחן והן הודות להחדרת לוחמים וסוכנים לשטחים שבידי הגרמנים ולשטחיהן של מדינות אחרות.

על פי תורת המודיעין הסובייטית, שהתפתחה מאז שנות ה-20 של המאה ה-20, יש צורך בשילוב הרמוני של כל אמצעי האיסוף האפשריים כדי לקבל תמונת מודיעין מקיפה, מהימנה ועדכנית ביותר.³³ לכן המודל לאיסוף מידע על יעד אסטרטגי זר כלל את "תקיפתו" המסיבית באמצעות סוכנים שנפרסו ברחבי תבל ואת אימות המידע שנאסף והשלמתו באמצעות מודיעין אלקטרוני ולעיתים גם באמצעות מודיעין השדה. זה היה המודל שאימצו גופי הביון הסובייטיים בבואם לבחון את כוונות היפנים בנוגע לתקיפת בריה"מ בסתיו 1941.

המודיעין שנאסף על כוונות היפנים

כאמור, התרבות המבצעית של הנקוו"ד ושל המודיעין הצבאי חייבה את שני הארגונים לפנות בראש ובראשונה לסוכניהם בעלי הנגישות למידע המבוקש. במקרה הנידון ניתנה עדיפות לסוכנים שפעלו בארץ היעד, דהיינו ביפן. אולם שם היו יכולותיו של המודיעין האנושי הסובייטי מוגבלות. שלוחות הנקוו"ד והמודיעין הצבאי שפעלו בטוקיו מתוך בניין השגרירות הסובייטית ניזוקו קשות בתקופת הטיהורים. קציניהן הוותיקים והמנוסים נצטוו לשוב למוסקבה, שם הואשמו רבים מהם בבגידה ובשיתוף פעולה עם הביון היפני ונכלאו או אף הוצאו להורג. מחליפיהם היו ברובם צעירים חסרי הכשרה מודיעינית מתאימה וחסרי ניסיון מבצעי, ולכן קלושים היו סיכוייהם לפתח פעילות איסוף יעילה ביפן - ארץ בעלת תרבות ייחודית ושירותי ביטחון חזקים.³⁴

לכן אין זה מפליא שרק שלוחה אחת של המודיעין הסובייטי, שפעלה מחוץ לכותלי השגרירות בטוקיו ובלא כל קשר גלוי עימה, פיתחה נגישות למוקדי קבלת ההחלטות בבירת יפן. הייתה זאת שלוחת המודיעין הצבאי שבראשה עמד ריכרד זורגה, שכבר הוכיח את יכולתו במודיעין שסיפק לקראת העימות עם יפן במנצ'וריה וערב "ברברוסה". סוכנו הבכיר של זורגה, חודזומי אודזקי, היה בתקופה האמורה היועץ של ממשלת יפן לענייני סין ונחשף למידע רגיש בתחום מדיניות החוץ. בין היתר מסר בקביעות למפעילו - ודרכו למוסקבה - עדכונים על עמדתה של הנהגת יפן בנוגע לעתיד היחסים עם בריה"מ.

שעתם היפה ביותר של זורגה ושל אודזקי בשירות מוסקבה הגיעה בראשית ספטמבר 1941, עת למדו על החלטת הקבינט היפני להימנע מעימות מזוין עם בריה"מ לפחות עד ראשית 1942 ולרכז את המאמץ המלחמתי של הצבא הקיסרי מול היעדים האמריקניים והבריטיים בחלקו המערבי של האוקיינוס השקט ובדרום-מזרח אסיה. הדיווח שכתב זורגה בנושא הזה בעקבות שיחתו עם השגריר אוט התקבל במטה המודיעין הצבאי במוסקבה ב-14 בספטמבר, ולכן שבועיים מאוחר יותר, כאשר דרש סטלין לעדכנו על כוונות היפנים, הוא נחשב עדיין לעדכני ולשימושי מאוד והיה בסיס להכנת מענה למנהיג בריה"מ. המודיעין הצבאי העריך שמדובר במידע מהימן מאוד - בראש ובראשונה בשל מיקומו הרם של המקור, אודזקי, במערכת השלטון

מלחמתי קונקרטי - בשל הססנותו של הדרג המדיני ביפן ורצונו לכבוש תחילה את מושבותיהן של ארצות המערב בזירת האוקיינוס השקט - אולם איש בהנהגה הסובייטית הבכירה לא היה מוכן לערוב לכך שהיפנים יתמידו במגמה הזאת גם לאחר נפילת ערי הלוויין של מוסקבה בידי הגרמנים. במקרה שהיפנים היו מחליטים לתקוף במזרח רוסיה, היה דילול כוחותיו של הצבא האדום במזרח הרחוק מביא לאובדנם של שטחים נרחבים שם ולפגיעה אנושה בתשתית הכלכלית-תעשייתית ובמשאבי האנוש שהזינו את מאמץ הלחימה של הרוסים במערב.

סטלין, שתיכנן לשלב את חייליו מסיביר ומהמזרח הרחוק בהגנה על בירתו, היה זקוק אפוא למידע קונקרטי, עדכני ומהימן על הלך הרוח בקרב הנהגת יפן. הנקוו"ד והמודיעין הצבאי נדרשו לספק למנהיג את מבוקשו, וכך הוטלה עליהם האחריות ההיסטורית לגורלו של הקרב על מוסקבה.

מצבה של קהילת המודיעין הסובייטית במחצית השנייה של 1941

בספטמבר 1941 כלל מערך האיסוף של קהילת המודיעין הסובייטית את המחלקות של מבצעי חו"ל ושל הריגול הנגדי שפעלו במטה הנקוו"ד, את ארבע מחלקותיו המבצעיות - המערבית, המזרחית, הבלקנית והצבאית-טכנית - של מטה המודיעין הצבאי, ה-RU, את

לאחר פלישת הגרמנים לבריה"מ
המשיך מערך המודיעין האנושי
הסובייטי לתפקד במידה רבה
של יעילות ורשם לזכותו הישגים
מרשימים

יחידות מודיעין האותות של שני הארגונים ואת מחלקות המודיעין והמודיעין המסכל שלהם שהיו פרוסות באזורים הסמוכים לגבולות המדינה.²⁹ מקור המידע שאותו העדיפו הנקוו"ד והמודיעין הצבאי היה המודיעין האנושי (המכונה ברוסית אַגְנְטוּרנַאיה רְזֻדְקָה). לאחר פלישת הגרמנים לבריה"מ המשיך מערך המודיעין האנושי הסובייטי לתפקד במידה רבה של יעילות ורשם לזכותו הישגים מרשימים, כמו חשיפת מאמציהן הראשוניים של ארה"ב ושל בריטניה לפתח פצצת אטום.³⁰

אמצעי איסוף אחרים ששימשו את הרוסים בתקופת "ברברוסה" היו יעילים הרבה פחות. מערך המודיעין האלקטרוני, רדיוֹרְזֻדְקָה, של הצבא האדום פורק ב-1923, בתום מלחמת האזרחים ברוסיה, והוקם מחדש רק בשנים 1929-1930. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, כעבור כעשור, סבל עדיין המערך הזה ממחסור כרוני בכוח אדם מקצועי ובציוד טכני מתקדם.³¹ הוא הדין במערך מודיעין השדה, אופרטיבנאיה רְזֻדְקָה, שאותו הפעיל הצבא. ליקויו הרבים, שלא טופלו כראוי במשך שנים, הוסיפו להעיב על תפקודו גם לאחר פלישת הגרמנים לבריה"מ.³² ובכל זאת, במחצית השנייה של 1941 כבר נהנו

סוכנים-סיירים שהוחדרו דרך הגבול עם מנצ'וריה בהוראת מטה הנקוו"ד במוסקבה דיווחו גם הם שצבא קוואנטונג אינו מרכז את כוחותיו לקראת מתקפה אפשרית נגד בריה"מ.⁴⁵ כל המידע על כוונות היפנים שאספו המודיעין הצבאי והנקוו"ד ערב הקרב על מוסקבה הועבר לעיונו של סטלין לא יאחר מהשבוע הראשון של אוקטובר 1941.

סטלין מגיב על דיווחי המודיעין

בחודשים שלאחר הפלישה הגרמנית עברה התנהגותו של סטלין כלפי סביבתו הקרובה מטמורפוזה הדרגתית. מפלותיה הצבאיות של בריה"מ בחודשי הלחימה הראשונים, אשר ברובן נבעו מהחלטותיו ומפקודותיו השגויות, לימדוהו להיות קשוב יותר לדעות המקצוענים שבצמרת הצבא האדום.⁴⁶ עם הקצינים שאותם העריך במיוחד נמנו ראש המטה הכללי, בוריס שפושניקוב, מפקד חזית המערב, גאורגי ז'וקוב, ומה שחשוב עוד יותר בהקשר הנידון - ראש המודיעין הצבאי, אלכסי פנפילוב. זה האחרון, קצין שריון מבריק, לחם בגבורה ביפנים בקרבת האגם חסאן בקיץ 1938, הוצב במנגנון המרכזי של קומיסריאט העם לענייני הגנה ב־1939, וכעבור שנה בלבד הצטרף לשורות המודיעין הצבאי והפך למפקד הארגון בשבועות הראשונים של הקרב על מוסקבה, באוקטובר 1941. סטלין פגש אותו לראשונה במרס 1939, בכינוס ה־18 של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שבמהלכו נאם פנפילוב מטעם חיל השריון הסובייטי. בנאומו קרא לסטלין "הדגל שלנו" והבטיח "להילחם תחת הדגל הזה למען ניצחון הקומוניזם".⁴⁷ בהמשך התרשם סטלין מכישוריו של פנפילוב ומנאמנותו האישית והטיל עליו שתי משימות בעלות חשיבות אסטרטגית ממדרגה ראשונה: עריכת רפורמה מקיפה במערך המודיעין הצבאי הסובייטי וארגונו של קציני הצבא הפולני וחייליו, שנותרו בשטח בריה"מ, במסגרת כוח לוחם שנודע לימים בשם "צבאו של גנרל אנדרס".⁴⁸

חשוב אפוא להדגיש שהיה זה פנפילוב שקיבל בתקופה שקדמה לקרב על מוסקבה ובמהלך הקרב עצמו את כל דיווחי המודיעין הצבאי הסובייטי שהתייחסו לכוונות היפנים, בחן אותם בקפידה, השתכנע שהם מהימנים והגן עליהם באוזני סטלין. היחסים שנרקמו בין שני האישים היו אחד הגורמים המרכזיים לנכונותו של סטלין לתת אמון במסריהם של זורגה, של ראדו ושל מודיעין השדה בנוגע לכוונות היפנים להימנע מעימות מזוין עם בריה"מ. חשיבות לא פחותה נודעה לעובדה כי האדם שהניח על שולחנו של סטלין את ההוכחות לאמינות המידע שסיפק המודיעין הצבאי היה לא אחר מאשר איש אמונו ובן טיפוחו של המנהיג הסובייטי, ראש הנקוו"ד בריה"מ.⁴⁹

הנה כי כן, בשבוע הראשון של אוקטובר 1941, בבואו להכריע בשאלת העתקתם של הכוחות מסיביר ומהמזרח הרחוק אל החזית שבקרבת מוסקבה היה בידי סטלין מידע מדויק על כוונות טוקיו - מידע שהושג בלב ליבו של הדרג המדיני היפני, אומת באמצעות מגוון של מקורות אנושיים וטכניים שהיו פרוסים ברחבי תבל ומה שחשוב אף יותר: זכה לאמון האישים הבכירים שבהם שם סטלין את מבטחו בתקופה האמורה. הדרך לתגבור הכוחות הרוסיים סביב מוסקבה באמצעות דיוויזיות מסיביר ומהמזרח הרחוק הייתה אפוא סלולה, וכבר ב־7

היפני ובשל דיוקם הרב של דיווחיו הקודמים.³⁵ המודיעין הצבאי גם דאג לאמת את הדיווח המדובר של זורגה באמצעות המידע שסיפק אלכסנדר ראדו, ראש השלוחה בשווייץ, אשר התוודע גם הוא לאי-רצונם של היפנים לתקוף את בריה"מ;³⁶ וגם באמצעות פנייה למערך מודיעין השדה של הצבא האדום שפעל לאורך הגבול עם סין ועם מנצ'וריה. תשובת המערך הייתה כי לא נמצא כל סימן להיערכותו של צבא קוואנטונג היפני למתקפה נגד בריה"מ.³⁷

ב־3 באוקטובר פנה שוב מטה המודיעין הצבאי במוסקבה לזורגה בדרישה לספק לאלתר מידע עדכני על כוונות היפנים.³⁸ המידע המבוקש התקבל מפיו של השגריר אוט. הלה נפגש ב־4 באוקטובר עם הצמרת הביטחונית של יפן ובעקבות זאת דיווח לברלין על הסתייגות היפנים מעימות עם הצבא האדום ועל כוונתם להילחם בכוחות המערב באוקיינוס השקט.³⁹ אודוקי אישר את המידע הזה באוזני זורגה באומרו כי אכן הקבינט היפני דחה את ההחלטה בעניין המתקפה נגד בריה"מ עד ראשית 1942 וקבע כי ההחלטה תהיה תלויה במידת הצלחתם של הגרמנים בחזית הרוסית. מיד לאחר מכן, בערב של 4 באוקטובר, שיגר האלוטן של זורגה שדר בהול למטה המודיעין הצבאי ובו הבשורה שסכנת המתקפה היפנית הוסרה לפחות עד סוף אותה השנה.⁴⁰

פנפילוב קיבל בתקופה שקדמה לקרב על מוסקבה ובמהלך הקרב עצמו את כל דיווחי המודיעין הצבאי הסובייטי שהתייחסו לכוונות היפנים, השתכנע שהם מהימנים והגן עליהם באוזני סטלין

הנקוו"ד קיבל מהמודיעין הצבאי עדכון מלא על תוכן המסרים ששלח זורגה ופעל לבדיקת מהימנותם באמצעים שעמדו לרשותו. החשוב שבהם היה, כאמור, המודיעין האנושי. עם סוכני הארגון שנהנו מנגישות למידע הרלוונטי נמנו ימוֹ וְטֵנְאָבָה, עיתונאי יפני בכיר שהוצב במוסקבה בראשית 1941 וקיים קשר שוטף עם שגרירות ארצו, וכן ולטר סְטֵיִס, קצין גרמני שהתנגד לשלטונו של היטלר, היגר לסין והיה בתקופה האמורה יועצו הצבאי של מנהיג המפלגה הלאומנית הסינית, צ'אנג קאי שק. שניהם טענו, ככל הנראה בשלהי ספטמבר או בראשית אוקטובר 1941, שלפחות עד סוף אותה השנה אין בכוונת הצבא הקיסרי היפני לפלוש לבריה"מ.⁴¹

הטענה הזאת קיבלה אישוש בדיווחים של שלוחות הנקוו"ד בטוקיו ובחרבין שבסין, אשר נסמכו על המגעים שקיימו מקורותיהן עם נציגי השלטונות היפניים;⁴² ואפשר שגם בדיווחיו של אנטוני בלאנט, סוכן הנקוו"ד שפעל בשירות הביטחון הבריטי, MI5 והיה נגיש למידע אסטרטגי מפרויקט "אולטרה" שמקורו בפענוח התשדורות של צבא גרמניה.⁴³ מידע זה לזה שמסרו וטנאבה וסטנס התקבל במנהל המודיעין האלקטרוני של הנקוו"ד שהצליח לייטר ולפענח את התעבורה בין משרד החוץ של יפן לשגרירות איטליה בטוקיו.⁴⁴

משוריינים גרמניים נטושים בדרך למוסקבה | תרומת המודיעין הסובייטי למפלתם הראשונה של כוחות היבשה הגרמניים מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה הייתה מכרעת - הן הודות לנגישותו הטובה למידע רב ערך על כוונות היפנים והן הודות ליכולתו לשכנע את סטלין באמינותו של המידע הזה

גם הצלחת המודיעין להביא לקבלת ההחלטה על תגבור הכוח שהגן על מוסקבה - באמצעות כוחות שהיו מוצבים בסיביר למקרה של התקפה יפנית - הייתה תוצר של שני גורמים: הגורם הראשון שוב היה סטלין. בניגוד לאירועי יוני, שאז הייתה לסטלין הטיה ברורה נגד ההערכה שההתקפה הגרמנית בשער, המידע שהגיע לקראת ראשית אוקטובר, ואשר הצביע בבירור על כך שאין בכוונת היפנים לתקוף בסיביר, עלה בקנה אחד עם צרכיו האסטרטגיים של מנהיג בריה"מ. לכן הוא היה פתוח מראש לקבלתו, להטמעתו ולנקיטת פעולה על פיו. הגורם השני היה הניסיון שנצבר. ההפתעה ביוני והמחיר האדיר ששולם בגללה היו חייבים לשנות את כללי המשחק, וסטלין אכן למד להאזין גם לדעות שאינן עולות בקנה אחד עם דעותיו. השינוי הזה בא לידי ביטוי הן בתחום של ניהול המלחמה והן בתחום המודיעיני.

קטסטרופה צבאית ששורשה באי־הבנת המידע המתריע הזמין היא מתכון יעיל (אך יקר להחריד ולכן ממש לא מומלץ) לשיפור השימוש במודיעין בהמשך. הפתעת פרל הרבור בדצמבר 1941 לימדה את האמריקנים לעשות שימוש יותר יעיל במודיעין והביאה לניצחון המודיעיני והימי על היפנים בקרב מידוויי כחצי שנה מאוחר יותר. תהליך לימוד מהיר של לקחי הכשל המודיעיני ביום הכיפורים 1973 לימד את ישראל לעשות שימוש יעיל יותר בהתרעות מודיעין, והתוצאה הייתה הכנה מדוקדקת של צה"ל לקראת המתקפה המצרית ב־14 באוקטובר והבסתה. וכך, למזלו של העולם התרבותי, היה גם במה שהרוסים מכנים "המלחמה הפטריוטית הגדולה" בסתיו של 1941.

בנובמבר השתתפו היחידות הראשונות מקרב הכוחות האלה בלחימה נגד הגרמנים.⁵⁰

מאותו השלב של הקרב על מוסקבה ועד אביב 1942 הועברו מחבליה המזרחיים של בריה"מ לחזית שבמערב קרוב ל־400 אלף קצינים וחילים. בואם שיפר לבלי היכר את מצב המגינים על מוסקבה ואיפשר לסטווקה להוציא לפועל מתקפת־נגד רחבת היקף שנפתחה ב־6 בדצמבר 1941. המתקפה הזאת, שהביאה למפלתם הראשונה של כוחות היבשה הגרמניים מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה, הסירה את איום הכיבוש מעל בירת בריה"מ והייתה צעד חשוב ביותר בדרך לתבוסתה הסופית של גרמניה הנאצית.⁵¹ תרומת המודיעין הסובייטי להתפתחות הזאת הייתה מכרעת - הן הודות לנגישותו הטובה למידע רב ערך על כוונות היפנים והן הודות ליכולתו לשכנע את סטלין באמינותו של המידע הזה.

סיכום

כל המחקרים על כשלי התרעה מלמדים שמקור הכישלונות האלה אינו בהיעדר מידע מתריע על הסכנה המתקרבת אלא בהבנה בלתי נכונה של המידע שהתקבל. לאי־ההבנה הזאת שותפים לעיתים הן יצרני המודיעין והן צרכניו. הכישלון של הסובייטים ביוני 1941 הוא דוגמה מצוינת לתופעה הזאת. במקרה הזה הכמות והאיכות של ההתרעות היו יוצאות דופן. את העובדה שסטלין החליט להתעלם מהמידע הזה ניתן להסביר בחששו ממלחמה ב־1941 ובמשטר העריצות שהשליט ואשר מנע כל דיון פתוח באפשרות שהוא טועה.

E. Primakov (Ed.), **Ocherki istorii rossiiskoi vneshnei razvedki**, Vol. 4, Mezhdunarodnye otnosheniia, Moskva, 1999, p. 8

Nikolai Pushkariov, GRU, Iauza-Eksmo, Moskva, 2004, p. 102

Robert Benson and Michael Warner (Eds.), **Venona: Soviet Espionage and the American Response, 1939-1957**, Aegean Park Press, 1996, p. 480

Vladimir Lota, "Sekretnyi Front: glaza i ushi Genshtaba", Retrieved from: <http://www.senat.org/vasilevsky/GRU.html>

31. היסטוריון צבאי רוסי, ד"ר ולדימיר קיקנצ'ו, בריאיון לערוץ הרדיו הרוסי Stolitsa ב-13.5.2008. ראו: <http://chekist.ru/article/2162>

V. Kiknadze, "Razvitie otechestvennoi morskoi radioelektronnoi razvedki v mezhoennyi period (1925-1939)", 27.11.07. Retrieved from: <http://www.chekist.ru/article/1904>

Vitalii Nikolskii, **Akvarium-2**, Geia Iterum, Moskva, 1999, pp. 118-119, 124-130

Kolpakidi and Prokhorov, Vol.1, pp. 300-302

S. Mikheev, **Voenno-istoricheskie primery**, Moskva and Leningrad, 1928, p. 65

N. Kakurin, **Sovremennaia taktika**, Moskva, 1926, p. 39

V. Tseitlin, **Sviiaz**, Moskva, 1930, pp. 300, 304

Aleksandr Kolpakidi, **Entsiklopedia voennoi razvedki Rossii**, Moskva, Astrel, 2004, pp. 521-523

35. על ההערכה הרבה שחשבו למידע של אודוקי במוסקבה ראו: Sudoplatov, **Raznye dni**, p. 372

Sh. Rado, **Pod psevdonomom DORA**, Voenizdat, Moskva, 1973, p. 100

Sudoplatov, p. 375

37. S. Goliakov and M. Il'inskii, **Zorge. Podvig i tragediia razvedchika**, Veche, Moskva, 2001, p. 356

Documents on German Foreign Policy, Doc. 378, "The Ambassador in Japan to the Foreign Ministry", 4.10.41, pp. 608-611

Goliakov and Il'inskii, pp. 369-370

40. M. Rubchenko, "Chudesna i anomalii velikoi voiny", **Ekspert**, No. 16 (702), 26.4.10. Retrieved from: http://expert.ru/expert/2010/16/chudesna_i_anomalii_velikoi_voiny

Sudoplatov, **Raznye dni**, p. 370

A. Ulitvinov, "Blizhnvestochnyi Shtirlits", **Nezavisimaia Gazeta**, 7.6.2002 Retrieved from: http://nvo.ng.ru/spforces/2002-06-07/7_stennes.html

Evgenii Primakov (Ed.), **Ocherki istorii rossiiskoi vneshnei razvedki**, Vol. 4, Mezhdunarodnye otnosheniia, Moskva, 1999, pp. 515-517, 533

Sudoplatov, **Raznye dni**, pp. 371-372

Andrew Boyle, **The Climate of Treason**, Coronet Books, 1980, p. 221

Sudoplatov, **Raznye dni** pp. 370-371

Ibid., p. 375

45. **Krasnov**, pp. 206, 208-209, 215-216, 240, 263

Shtemenko, **General'nyi shtab**, Bk. 1, pp. 173-206

Zhukov, **Vospominaniia i razmyshleniia**, Vol. 2, pp. 41, 58

47. **XVIII s'ezd Vsesoiuznoi kommunisticheskoi partii (b). Stenograficheski otchet**, Gospolitizdat, Moskva, 1939, p. 506

Kolpakidi, pp. 84-85

48. N. Tarkhova et al. (Eds.), **Komandnyi i nachal'stviushchii sostav Krasnoi Armii v 1940-1941 gg**, Letnii Sad, Sankt-Peterburg, 2005, pp. 180-181

49. על מעורבותו האישית של בריה באיסוף המידע על כוונות היפנים בשלהי ספטמבר 1941 ראו: **Raznye dni**, p. 374

50. A. Beloborodov, **Vsegda v boiu**, Ekonomika, Moskva, 1984, pp. 2-3

51. **Bellamy**, pp. 329-350; **Coox**, p. 1052, Zhukov, **Vospominaniia i razmyshleniia**, pp. 28, 40

מקורות

1. איאן קרשו, **היטלר, היבריס 1889-1936**, עם עובד, תל-אביב, 2005, עמ' 218

2. איאן קרשו, **הכרעות גורליות**, עם עובד, תל-אביב, 2009, עמ' 77

3. ריצ'רד אוברי, **מלחמתה של רוסיה**, דביר, גני-אביב, 2001, עמ' 81-83

4. Aleksandr Kolpakidi and Dmitrii Prokhorov, **Imperiia GRU. Ocherki istorii voennoi razvedki**, Bk. 2, OLMA Press, Moskva, 2000, pp. 300-301

5. Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, **KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev**, Harpercollins, New York, 1992, p. 242; Christopher Andrew and Vasili Mitrokhin, **The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB**, Basic Books, New York, 1999, p. 94; David E. Murphy, **What Stalin Knew: the Enigma of Barbarossa**, Yale University Press, New Haven & London, 2005, p. 90

6. **Andrew and Gordievsky**, p. 250

7. ברטון וילי, **מילת הקוד ברברוסה**, מערכות, תל-אביב, 1975

8. **Murphy**, pp. 117-136; וילי, עמ' 51

9. **Murphy**, pp. 162-172

10. **Ibid.**, pp. 108-112; וילי, עמ' 112-113

11. Constantine Pleshakov, **Stalin's Folly: The tragic First Ten Days of WWII on the Eastern Front**, Houghton Mifflin, Boston, 2005, p. 2

12. Pavel Sudoplatov and Anatoli Sudoplatov, **Special Tasks**, Little, Brown & Co., Boston, 1994, pp. 118-119; **Murphy**, pp. 186-191

13. סיימון סבאג מונטיפיורי, **סטלין: חצר הצאר האדום**, זמורה-ביתן, אור-יהודה, 2006, עמ' 370-371

14. **Andrew and Mitrokhin**, p. 94

15. **Murphy**, pp. 102, 149, 208

16. **מונטיפיורי**, עמ' 391

17. **Andrew and Gordievsky**, p. 257

18. Igor A. Damaskin, **Stalin i razvedka**, Veche, Moscow, 2004, p. 255

19. **Murphy**, pp. 69, 156-159, 180; **Andrew and Gordievsky**, p. 260

20. **Murphy**, p. 249

21. P. Tyshkevich, "Desantnik 1941-go", 22.5.2007, http://artofwar.ru/m/maa/text_0090.shtml

22. פקודה מס' 35 של היטלר להיערכות הוורמאכט לתקיפת מוסקבה (מבצע "טייפון") פורסמה ב-6 בספטמבר 1941. ראו: Chris Bellamy, **Absolute War**, First Vintage Books, New York, 2008, p. 256

23. **Kolpakidi and Prokhorov**, pp. 297-298, 363; Pavel Sudoplatov, **Raznye dni tainoi voiny i diplomatii**, 1941 god, Olma-Press, Moskva, 2001, pp. 326-327

24. Sergei Matveevich Shtemenko, **General'nyi shtab v gody voiny**, Bk. 1, Voenizdat, Moskva, 1981, pp. 42-43; Bellamy, pp. 270-279

25. Valerii Krasnov, **Neizvestnyi Zhukov. Lavry i ternii polkovodtsa**, OLMA Press, Moskva, 2000 p. 235; Georgii Konstantinovich Zhukov, **Vospominaniia i razmyshleniia**, Vol. 2, Agentstvo pečatni i novosti, Moskva, 1975, p. 18

26. V. Kusov, "Borodino, 1941 god", **Moskovskii zhurnal**, No. 5, 2001. Retrieved from: <http://testan.rusgor.ru/moscow/article/borodino.htm>

27. לטענת שגריר בריה"מ בטוקיו, סְמְטִינִין, ב-25 ביוני 1941, שלושה ימים לאחר תחילת "ברברוסה", הוא נפגש בהנחייתה של ממשלת בריה"מ עם שר החוץ של יפן, מצואוקה כדי לבחון את כוונות יפן בנוגע למימוש חוזה הנייטרליות שהיא חתמה עם בריה"מ באפריל של אותה השנה. מצואוקה, נזכר סמטנין, הצהיר באוזניו שהחוזה יכובד כל עוד לא יעמוד בסתירה להסכם התלת-צדדי בין יפן, גרמניה ואיטליה. התרשמותו של סמטנין הייתה אפוא שבן שיחו אינו שולל מצב שבו יופר הסכם הנייטרליות, ויפן תצטרף למתקפה הגרמנית נגד בריה"מ. ראו: A. Nikolaev, "Tokiiskii voennyi tribunal", Senator, 2010. Retrieved from: www.konkurs.senat.org/notabene/tokyo.html

28. Alvin D. Coox, **Nomonhan. Japan Against Russia**, Stanford University Press, 1990, pp. 1039-1043, 1171

29. **Kolpakidi and Prokhorov**, pp. 237-240